

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VII Yaza

Müsəlmanlar arasında məzhəblərərsə mübarizəni, o cümlədən şiə-sünni məsələsini birmənalı şəkildə pisləyən Sultan Məcid Qənizadə açıq şəkildə yazırdı ki, bunu ortaya salanlar əsil müsəlman ola bilməzlər. Çünki müsəlmanların kitabı da, peyğəmbəri də birdir. Bu anlamda müsəlmanların sünni və şiə adları altında bir-birlərini öldürmələrini cəhalet adlandıran Qənizadə yazırdı: "Allahı sevirsinizsə, Ömər ilə Əli həzrətlərini rüsvay etməyiniz. Öz zamanlarında o cənablardan baş verən əməllər indi gah İslam və gah Əcnəbi tarixçilərinin sərdəftəri olmuş ikən, sizin kimi cahillər bu kəsafəti-bəşəriyyə ilə onlar kimi ali cənablarnı müaxəzə etmək şayestə deyil. Ələxüsus ki, indi dörd yüz ildir ki, bu bihudə məsələ söyənib-söyənib axır bir səmərə vermədiyi xud müzurr olduğun sübut edir".

O, "Allah xofu" əsərinin mövzusu da real həyatdan götürüb təsvir etməklə yanaşı, cəmiyyətin problemlərinin həllində çıxış yolu kimi İslam dinini, konkret olaraq Quranı göstərmişdi. Ona görə, insanlar Allahın qoyduğu şəriətlə gətse, cəmiyyət daxilində elm intişar tapsa insanlıq şərəfi və vicdan isməti də itməz: "Amma çifayda! Elm və şəriət hala o dərəcədə intişar tapmayıbdır ki, hamı insanlar insanlıq şərəfini anlayıb, vicdan ismətin saxlaya bilsinlər".

O, İslamda qadın məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə, İslam dünyasında neçə əsrlərdən bəri davam edən bu adətə son qoymaq lazımdır. Çünki qadınların azadlıqlarının əlindən alınması son nəticədə millətin inkişafına zərbə vurmuşdur. Qənizadə yazırdı: "Fihəqiqə bəzi millətlər arasında qadın tayfası hüriyyət səmərəsində binəsib ikən, bəzi hüquqdan məhrum qalmışlar. Biz Qafqaziya müsəlmanlarının arasında qadın çağırığımız mehriban canlar, analar və bacılar übudüyyət qeydlərində bağlanmaları zülm və fəzihətdir və bunca nəgüvara adətlər şəri-Məhəmmədiyə bərəks olduqda təcrid ilə İslam millətlərinin arasından tərək olacağına etimad çoxdur".

Ancaq o, kişilərlə qadınların tamamilə bərabər hüquqlu olması məsələsinə gəlincə, burada bir qədər fərqli mövqedən çıxış edirdi. Qənizadənin fikrincə, kişi ilə qadın arasında başlanğıcdan müəyyən fərq olduğu üçün, indi də bəzi məsələlərdə kişi qadından üstündür: "Dünyada hər bir zətin tərəqqisi üçün bir şərt mövcud ikən həmin tərəqqinin təkmili üçün həm bir dərəcə müəyyəndir. Həyəzə qadın

ki, müsəlman aləminin hazırda geridə qalmasının baskarı İslam deyil, başqa amillərdir. 5 O, bu amilləri əksər müsəlmanların avamlığında, cahilliyində və yalançı ruhanilərin əməllərində görmüşdür.

Onun fikrincə, "müsəlmanlar qardaşdırlar" prinsipi sayəsində müsəlman xalqları ilk vaxtlar barış və rifah işərçisində yaşamışlar. Lakin sonralar Quranı-Kərimin əmrlərini unudan despotik hökmdarlar və bəzi din adamları İslamın adından saxta hökmlər uydurmuşlar. H.Vəzirovun fikrincə, bununla da evvəllər nə qədər sürətlə İslamiyyət tərəqqi edib irəli getmişdisə, son əsrlərdə ona bənzər bir sürətlə da-

mümkün olan qədər camaatın çoxuna tanış olmayan sözlərdən, istilahlardan qaçacağıq".

Əziz Mirəhmədova görə, H.Vəzirov daim ideya tərəddüdləri içində olan, çox vaxt burjua məfkurəsi təsiri altında yazan tipik liberal burjua ziyalı olmuşdu: "O, sinfi sülh ideyasının tərəfdarı idi, İslam dini və şəriətinin "səfliliğini" tərəqqinin başlıca şərtlərindən biri kimi irəli sürürdü, elmə dini etiqadı birləşdirməyə cəhd edirdi".9 Deməli Vəzirov İslamı və şəriəti tərəqqiyə çatmaq üçün başlıca şərt sayır, elmə din arasında ziddiyyət görmürdü. Vəzirova görə, müsəlman xalqlarının birliyini istəməyənlər

birliyinə doğru qədəm qoymuşlar. Onun fikrincə, xristian millətləri ittifaq yaratdıqları dövrdə müsəlmanların da eyni amal uğrunda birləşməyə cəhd göstərmələri təbii haldır. Ancaq maraqlıdır ki, xristian millətlər öz aralarında ittifaq yaratdıqda bunu müsəlmanlar üçün təhlükə kimi görmürlər. Eyni addımları müsəlman millətlər atdıqda isə, xristian millətlərin mütəfəkkirləri tərəfindən bu, dərhal xristianlar üçün təhlükə mənəvi, hətta dünya üçün zərərli amil sayılır. Ona görə də Haşım bəy müsəlman xalqları kənar qüvvələrin oynuna gəlməməyə, onları ən azı dini-mənəvi birliyə nail olmağa çağırırdı.

Milli-demokratik ideya cərəyanı: türkçülük/azərbaycançılıq, çağdaşlıq və İslamçılıq

məsələsi hüriyyət və insaf üstündə bina tutduqda mədəniyyət aləmində bir dərəcəyəcə çatacağına həm etimad çoxdur, amma amerikalılar istədiyi bərabərlik dərəcəsinə necən yox. Zira ki, ümumi insanlıq üçün hüriyyət mütləqən mümkün olmadıqda, qadınla kişi arasında hər bir cəhətdə bərabərlik mümkün deyildir".

Qənizadə Cümhuriyyəti dövründə də millət vəkili kimi, ən çox diqqəti "İslam birliyi"yə yönəlmiş və Türk-İslam məfkurəsinin sintezindən çıxış etmişdir. Bu baxımdan, 1917-1920-ci illərdə mövcud olan "fittihad" partiyasının liderlərindən bir kimi Qənizadə hesab edilir ki, İslam bayrağının ucaltılmasında Türk qövmələri müstəsna rol oynamışdır. O, parlamentdəki bir çox çıxışlarında bəyan edirdi ki, "İslam birliyi" məsələsində apancı rol türkələrə məxsusdur.

Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra da mədəni-maarif işlərini davam Qənizadə, ancaq SSRİ repressiyasından qurtula bilməmişdir. Belə ki, onun vaxtilə İslamçılıq, o cümlədən türkçülükə bağlı çıxışları 1937-ci ildə repressiya olunması ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, ömrünün böyük bir hissəsini xalqın maariflənməsinə və savaqlanmasına həsr edən Qənizadə bu yolda, sözün həqiqi mənasında şəhid olmuşdur.

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Haşım bəy Vəzirov (1867-1916) "Tazə həyat", "Səda" və digər qəzetlərdə çıxan yazılarında ifrat mühafizəkarların və ifrat qərbpərəstlərin mövqelərini tənqid etmişdir. Ona görə, İslam dəyişilməzdir, lakin tərəqqiyə qarşı deyildir, əksinə, inkişafın tərəfindədir. Yalnız bu dini mükəmməl bilən şəxslər anlayar

ğılmağa, tar-mar olmağa üz qoymuşdur. 6 Belə dövrdə müsəlman mütəfəkkirləri yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa başlamış, nəticədə 19-cu əsrdə İslamda islahat ideyası ortaya çıxmışdır. Onun fikrincə, ictimaiyyətçi, yenipərəst, bir sözlə islahatçı olmaq isə İslamın əsaslarına zidd deyildir. Çünki ictimaiyyətçi və yenipərəst olmaq İslam bərqərar olan gündən

elmə dini bir-birinə qarşı qoyurlar, halbuki Qurandakı hökmlər dünyəvi ehmələ qarşı deyildir.

Maraqlıdır ki, Haşım bəy sinfi sülh ideyasının tərəfdarı kimi də çıxış etmişdir. Onun fikrincə, bəşəriyyətin müxtəlif dinlərə parçalanması yer üzündə barışa nail olunmasına əngəl törədə bilməz. Əksinə, bütün səmavi dinlər yalnız sülh ideyasını təbliğ və müdafiə edirlər.

O, İslamda qadın məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə, İslam dünyasında neçə əsrlərdən bəri davam edən bu adətə son qoymaq lazımdır. Çünki qadınların azadlıqlarının əlindən alınması son nəticədə millətin inkişafına zərbə vurmuşdur. Qənizadə yazırdı: "Fihəqiqə bəzi millətlər arasında qadın tayfası hüriyyət səmərəsində binəsib ikən, bəzi hüquqdan məhrum qalmışlar. Biz Qafqaziya müsəlmanlarının arasında qadın çağırığımız mehriban canlar, analar və bacılar übudüyyət qeydlərində bağlanmaları zülm və fəzihətdir və bunca nəgüvara adətlər şəri-Məhəmmədiyə bərəks olduqda təcrid ilə İslam millətlərinin arasından tərək olacağına etimad çoxdur"

onun mahiyyətini təşkil etmişdir. O, yazırdı: "Biz bütün millətlərin, bütün insanların kamal həddinə yetişməyinin və onlarla birlikdə öz millətimizin xoşbəxtliyinin tərəfdarıyıq. Biz öz millətperəstliyimizi əsil yenipərəstlik, insanperəstlikdə binalandırırıq".7 O yazırdı ki, hüriyyət, müsəvat və ədalət İslamiyyətin eyni kimi qəbul edərək bütün müsəlmanların rifahı üçün çalışsalar: "Siyasi cəhətdən ruznaməmiz tərəqqipərəstlik yolunda olub müsəlmanların haqqında indiyə kimi hər nə təcavüzət və sıxıntı olubsa, onların rəfinə çalışsalar, Rusiyada olan rus millətinə verilən hüquq və imtiyazın hamısını biz dəxi öz millətimiz üçün tələb edəcəyik və hər bir işdə bu halda Dövlət Dumasında müsəlman firqəsi tutduğu məramnamə ilə mütabiq gedəcəyik, g dil məsələsinə gəldikdə

Dinlərin barışçı missiyasını dananalar, dini inancları ədəvət mənəvi sayanlar isə marksistlər və digər ifrat sol qüvvələrdir. Mütərəqqi İslamçılara meyil edən H.Vəzirov ifrat tərəqqiçiləri (M.Şahtaxlı), "mollanəsrəddinçiləri" (C.Məmmədquluzadə və b.) yerli-yersiz müsəlman ziyalılarına, müsəlman millətçilərinə, müsəlman mülkədarlarına (H.Z.Tağıyev və b.) sataşmaqda itihəm etmişdi.

"İslam birliyi"ni doğru hesab etməyənlərə cavab olaraq H.Vəzirov yazırdı ki, ingilislər, ruslar, italyanlar və digər əcnəbi xalqlar bu məsələdə müsəlman aləminə qarşı mövqə tutsalar da, artıq bəzi müsəlman ölkələri (Əfqansitan, Mərkəz, Osmanlı Türkiyəsi və b.) İslam

Maxizmə (Max və Avenarius iddia edirdilər ki fəlsəfədə materializm və idealizmdən yüksəkdə dayanan üçüncü xətt yaradıblar) rəğbət bəsləyən Əhməd Midhət Rütətov "Tarix və həqiqət" məqaləsində yazırdı ki, təbiət və cəmiyyət Allah tərəfindən idarə olunur və burada obyektiv qanunauyğunluqlardan söhbət gedə bilməz. O, yazırdı: "Bəşəriyyətin istiqbalında, hökumətlərin və millətlərin təkamülündə bir məqsəd arayan, burada bir məqsəd və qayə olacağını təsdiq edir deməkdir. Bu kimi qayə təsəvvür edə bilmək üçün bu qayənin kainat və bəşərin fəvqində və onların iradəsindən müstəqil bir "mövcud" tərəfindən məzkur qayəyə doğru sövq edildiyini qəbul etmək lazımdır. Bu "mövcudat" bütün vəsfləri ilə... əhli-əqaidin "allah" dedikləri mövcudun eynidir".

Rütətov daha sonra yazırdı ki, bəşəriyyətin təkamülü üçün göstərilən qayə, ancaq ən cürətlə mühərriklərin xəyalına sığa bilər. Çünki böyük alimlərin, mütəfəkkirlərin vəzifəsi bəşəriyyətin ehtiyaclarına ən uyğun gələn həyat düsturlarını bulub və göstərməkdir. 12 O, ya-

zırdı: "İnsanların daima mühit və şərait ilə uyumaları sair heyvanlarda olduğu kimi, üzviyyəti dəyişməsi surətilə vüqə gəlmədi... insanlar özlərinə lazım olan şeyləri təbiətdən tedarik etməkdən isə, həmcinsindən yazında bulunan zəiflər hesabına keçinməyi daha qolay bildilər... Zəiflər sayəsində qəhrəman rolunu oynayanlar mövqelərini daha əmin bulundurmaq üçün yekdigərindən fərqli bir çox təbəqələr daha təşkil etdilər. Əsrlərə müddət bu hüdudlar şirkəti zəifləri soyub soğana çevirdi. Bu andan siniflər arasındakı mülk və təssərrüf qovğası müntəzəm hökumətlərin təşkilinə yol açdı... hökumətlər müqavilə nəticəsində meydana gəldi".

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur